

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR HISSIY RIVOJLANISHINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

*Baxriyeva Nargiza Axmadovna,
Buxoro davlat Pedagogika instituti Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Bolalarni emotsional rivojlantirish muammosi keyingi yillarda yangi o'qitish talablari va standartlari kiritilishi bilan yanada dolzarblik kasb etmoqda. Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda hissiyotlarning namoyon bo'lishi, ularni rivojlantirish hamda ushbu yo'nalishda amalga oshirilgan tadqiqotning natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: emotsional rivojlantirish, hissiyotlarning barqarorligi, bilishga qaratilgan hissiyotlar, simpatiya, xavotirlanish hissi, emotsional qo'zg'aluvchanlik, emotsional beqarorlik (barqarorlik).

ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

*Бахриева Наргиза Ахмадовна
Бухарский государственный Педагогический институт
Доктор философии в области психологии (PhD)*

Аннотация: Проблема эмоционального развития детей становится все более актуальной в последние годы с введением новых образовательных требований и стандартов. В статье представлены проявление эмоций у детей дошкольного возраста, их развитие, а также результаты исследований, проведенных в этом направлении.

Ключевые слова: эмоциональное развитие, эмоциональная устойчивость, когнитивные эмоции, симпатия, тревога, эмоциональная возбудимость, эмоциональная неустойчивость (стабильность).

FEATURES OF EMOTIONAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN

*Bakhrieva Nargiza Akhmadovna
Bukhara State Pedagogical Institute
Doctor of Philosophy in Psychology (PhD)*

Abstract: The problem of the emotional development of children has become increasingly relevant in recent years with the introduction of new educational requirements and standards. The article presents the manifestation of emotions in preschool children, their development, as well as preliminary results of studies conducted in this direction.

Key words: emotional development, emotional stability, cognitive emotions, sympathy, anxiety, emotional excitability, emotional instability (stability).

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli tub islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biri yosh avlodning ta'lim-tarbiyasi bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda uzluksiz ta'lim tizimining dastlabki bo'g'ini bo'lgan maktabgacha ta'lim yaxlit ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlaydigan muhim bosqichga aylandi.

Bolalarni axloqiy-ma'naviy tarbiyalashni aynan ularni ijtimoiy-hissiy rivojlantirishdan boshlash zarur. Zero, agar muloqot ishtirokchilari birinchidan, suhbatdoshlarining hissiy holatini anglamasa, ikkinchidan, o'zlarining hissiyotlarini samarali boshqarishni bilmasa, hech qanday muloqot, hech qanday o'zaro ta'sir ijobiy natija bermasligi mumkin. O'zining emotsiya va hissiyotlarini tushunish, anglash o'sib kelayotgan shaxsning shakllanishida muhim bosqich bo'lib hisoblanadi.

Pedagogik tahlillarning ko'rsatishicha, emotsional rivojlanish, inson hayotida emotsiyalarning roli, ularning bola xulq-atvori va shaxs sifatida shakllanishiga ta'siri masalasi qadimdan tadqiqotchilarni qiziqtirib kelgan. Jumladan, Demokrit va Platon hissiyotlarning inson faoliyatida yo'naltiruvchi rolga e'tibor qaratishdi, Arastu esa affektlar nazariyasini va undan ogohlantirish usullarini ishlab chiqdi.

Bolalarni emotsional rivojlantirish muammosi keyingi yillarda yangi o'qitish talablari va standartlari kiritilishi bilan yanada dolzarblik kasb etmoqda. Bundan tashqari, bolalarni kichik yoshda emotsional rivojlantirishning murakkabligi masalaning yanada muhimligini ta'kidlaydi. Bu borada olimlar va amaliyotchilar V.V.Davidov, N.S.Yejkova, A.B.Zaporojets, Ya.Z.Neverovich,

O.L.Knyazeva, I.O.Karelina, A.D.Kosheleva, N.S.Leytes, V.G.Rajnikov, L.P.Strelkova, N.S.Ulyanova va boshqalar o‘z tadqiqotlarida uqtirib o‘tishgan.

Emotsiyalar real borliqni obyektiv aks ettirish va unda to‘g‘ri mo‘ljallash uchun bolalar hayotida muhim rol o‘ynaydi. Shu bois kattalar, ya‘ni, ota-ona va tarbiyachilar bolalar bilan izchil va iliq emotsional munosabatlarni o‘rnatishga harakat qilishlari zarur. Zero, boshqa insonlar bilan o‘zaro muloqot va munosabatlar, ularning hatti-harakatlari maktabgacha yoshdagi bolalar hissiyotlari shakllanishi uchun muhim manba hisoblanadi.

Emotsiyalar sub‘ekt faoliyatini aniqlashtiradi, tashkillashtiradi, ruhlantiradi va baholaydi. Emotsiyalarni rivojlantirish muammosi, ularning motiv sifatida paydo bo‘lishi hamda yo‘naltiruvchi roli pedagogika va psixologiyaning dolzarb muammolaridan sanaladi. Binobarin, ular nafaqat bolalar psixikasi va uning alohida qirralari rivojlanishining umumiy qonuniyatlari borasida, balki, maktabgacha yoshdagi bolaning shaxs sifatida shakllanishi xususiyatlari borasida ham etarlicha tasavvurlar beradi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishi o‘zida emotsiyalar rivojlanishi bilan bog‘liq chuqur, yaxlit jarayonni aks ettiradi. Emotsiyalar bolaning umumiy rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Emotsiyalar bolaning o‘qishidagi samaradorlikni aniqlashtiradi, bolaning ijodiy, mehnat, o‘quv faoliyati va tengdoshlari bilan o‘zaro munosabatlarini tashkil etishida ishtirok etadi.

Maktabgacha yosh davrida bolalar o‘zining emotsiyalarini etarli darajada boshqara olmaydi, shu bois, kattalarning vazifasi bolani o‘z emotsiyalari va faoliyatini boshqarishga o‘rgatish, uning natijasini oldindan ko‘ra olish va bajarilishini nazorat qilishdan iboratdir.

Maktabgacha ta‘lim tashkiloti amaliyotida turli yoshga mansub bolalar guruhlari imkoniyatlaridan, ya‘ni, turli rollarni bajarish, hamdardlik ko‘rsatish, ko‘maklashish, insonlarni bor-budicha, ular qanday bo‘lsa shunday qabul qilish imkoniyatlaridan etarli darajada foydalanilmaydi. Bolalar bilan ijtimoiy faol ish shakllari, masalan, loyihalash faoliyati, ijtimoiy vaziyatlarni o‘ynash kabilardan keng foydalanmaydilar yoki bu ish usullarini bilmaydilar yoki eskicha ish usullarini qo‘llaydilar.

Bolalarni emotsional rivojlantirishning dolzarbligi shundaki, maktabgacha yosh davri bola shaxsi shakllanishi va rivojlanishining eng nozik, sezuvchan davri hisoblanadi. Yaxlit holda, maktabgacha yosh davri bolaning psixik rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi, aynan bu davrda faoliyat va xulq-atvorning yangi psixologik mexanizmlari shakllana boshlaydi.

Shunday qilib, maktabgacha yoshdagi bolalarning emotsional sohasini rivojlantirish masalasi muhim va chuqur o‘rganishni talab etadigan ilmiy yo‘nalishlardan biridir.

Bolaning emotsional sohasi butun hayoti davomida rivojlanib boradi. Ilk va katta maktabgacha yosh davri – bolada ancha muhim davr hisoblanadi. Bu davrda bolaning emotsiyalari bola hayotidagi barcha sohalardan ustun holatda bo‘ladi, ya‘ni, bola go‘yoki o‘z hissiyotlarining asiri holatiga tushishi mumkin.

Maktabgacha yosh davrida hissiyotlarning barqarorligi kuchayadi, ular ancha chuqur, anglangan va umumlashgan xarakter kasb eta boshlaydi. Bolada o‘zining emotsional reaksiyalarini nazorat qilish malakalari shakllanib boradi. Yangi, oliy, ya‘ni axloqiy, estetik, bilishga qaratilgan hissiyotlar paydo bo‘ladi. Bu davrda bola nafaqat o‘zining simpatiyasini (antipatiya), balki elementar hamdardligini, bag‘rikenglik va nazokatini, yaqinlariga nisbatan muhabbatini, g‘urur va uyat kabi hissiy holatlarini ham ko‘rsatish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Bola nima bilan g‘ururlanadi, nimadan uyaladi – bu atrofdegilar va birinchi navbatda, ota-onasiga, tarbiyachilarga, ularning bolaga nisbatan mavjud munosabatiga, uning muvaffaqiyatlarini baholashi darajasiga bog‘liqdir.

Bola, albatta, go‘zallikka va xunuklikka befarq emas, u musiqadan, tasviriy san‘at asaridan, she‘riyatdan, tabiatdagi go‘zalliklardan hissiy ta‘sirlanadi, yumor hissini o‘zida namoyon etishi mumkin. Maktabgacha yosh davrida bilish hissiyotlari ham rivojlanadi, bola nafaqat kuchli qiziqishni namoyon etadi, balki, haqiqatni bilishga nisbatan intilishni ham namoyon etadi [1, 91].

Dastlab bolaning emotsional sohasi amaliy faoliyat jarayonida, insonlar, predmetli olam bilan o‘zaro ta‘sir jarayonida shakllanadi va o‘zgarib boradi. Keyinchalik, shu asosda o‘ziga xos psixik faoliyat – emotsional xayol paydo bo‘ladi. U o‘zida affektiv va kognitiv jarayonlar yaxlitligini, ya‘ni, affekt va intellekt birligini namoyon etadi, ya‘ni L.S.Vigotskiy insondagi maxsus oliy hissiyotlar uchun xarakterli ekanligini ta‘kidlagan edi.

Hissiyotlar maktabgacha yosh davrining oxirida bolaning xulq-atvori va xatti-harakatlari motiviga aylanadi. Bosqichma-bosqich bola hissiyotlarining intellektuallashishi kuzatiladi. Emotsional ta‘sirlanish qobiliyati rivojlanadi, hissiyotlarni ifodalashning shakllari o‘zgarib boradi [2, 64].

Yaxlitlik, umumiylik, ko'p yo'nalishlilik, harakatchanlik kabi xususiyatlar bola emotsional sohasini o'rganishda ma'lum murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Shu bois, bilish jarayonlarini va bola shaxsi xulq-atvorini tadqiq etishda uni aynan faoliyatda va faoliyat orqali o'rganish tavsiya etiladi [3, 421].

3,5-4 yoshdagi bolalar o'z yaqinlari va tanishlariga atalgan hissiyotlarini ertaklar personajlariga ko'chirishadi, ular faol tarzda hamdardlik ko'rsatishga harakat qilishadi, yordamga muhtojlarga esa yordam qo'lini cho'zishga intilishadi. Omadsizlik sharoitida bolalar kattalarga murojaat qilishadi, kattalarning qo'llab-quvvatlashi esa bolalar qiziqishlari motivatsiyasi bo'lib xizmat qiladi. 4-5 yoshli bolalar o'z tengdoshlariga bog'lanib qolishadi. Bu yoshda yumor hissini anglash, komik holatni tushunish paydo bo'ladi. Bolalar hazilni anglay boshlaydi va o'zi ham hazil qilishni yoqtirishadi. Bu yoshda bolalarda o'z emotsiyalarini zarur hollarda jilovlay olish, shuningdek, mimika va pantomimika yordamida emotsiyalarning tashqi belgilarini namoyon etish imkoniyatlari shakllanib boradi. Biroq, bolalardagi emotsiyalar o'z impulsivligini saqlab qoladi, bu esa ular fiziologiyasidagi qo'zg'alishning tormozlanishdan ustunligi bilan izohlanadi.

5-6 yoshda bolalar maktab davri yaqinlashib kelayotganligini turlicha qabul qilishadi. Bolalarning ba'zilarida bu xavotirlanish hissini uyg'otsa, boshqalarida quvonch hissini uyg'otadi, ya'ni, ular maktab jihozlariga qiziqishadi, o'qituvchi savoliga javob berishga taqlid qilishadi [4, 89]. 6-7 yoshda amaliy ko'nikmalarning to'planishi, idrok, xotira, tasavvur va xayol, tafakkur rivojlanishining etarli darajasiga erishilishi bolalarda o'z kuchiga ishonchni oshiradi. Bu yanada rang-barang va murakkab vazifalarning qo'yilishi orqali hatti-harakatlarda irodaviy boshqaruvga erishishga olib keladi. 6-7 yoshdagi bola nisbatan uzoq vaqt davomida irodaviy zo'riqishni his qilib bo'lsada, uzoqdagi yoki tasavvuridagi maqsadga intilishni boshlaydi.

“Bu yoshda motivatsion sohada o'zgarishlar kuzatiladi: bolaning hatti-harakatlariga umumiy yo'nalish berib, o'zaro bo'ysundirilgan motivlar sistemasi shakllanadi” [5, 83]. Zamonaviy pedagogika va pedagogik psixologiyada maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy-hissiy rivojlanishini tadqiq etish bo'yicha ko'plab diagnostik metodikalar ishlab chiqilgan va ular pedagogik-psixologik tadqiqotlarda samarali qo'llanilib kelinmoqda hamda asosli ilmiy natijalarni qo'lga kiritishda muhim omil bo'lmoqda.

Emotsiyalarning xossalari va yosh bilan bog'liq xususiyatlari uni diagnostika qilishning murakkabligini ko'rsatadi. Ma'lum ko'rsatkichlarga tayangan holda diagnostik vazifalarni echish engil kechadi:

1. Shaxsdagi emotsional qo'zg'aluvchanlik (yoki teskarisi) deganda, qaysi darajadagi eng kuchsiz qo'zg'atuvchi unda kuchli emotsional reaksiyalarni uyg'otadi;
2. Shaxsdagi emotsional beqarorlik (barqarorlik) kayfiyat va kechinmalarining tezda o'zgarishi bilan namoyon bo'ladi;
3. Ikkilanish, behalovatlik, qo'rquvda namoyon bo'luvchi shaxsdagi xavotirlanish;
4. Frustratsiya sharoitida hatti-harakatlarning o'ziga, boshqalarga, predmetlarga va vaziyatga yo'naltirilganligi;
5. Kechinmalarining chuqurligi.

M.A.Panfilovning «Kaktus» metodikasi maktabgacha yoshdagi bolalarning hissiy rivojlanishini o'rganishga qaratilgan. 5-7 yoshli bolalar yozma va og'zaki testlarga nisbatan rasm chizishga juda ham qiziqadilar hamda bu mashg'ulotni yaxshi uddalaydilar, bolalar tomonidan chizilgan rasm esa ular haqida kengroq ma'lumot olish imkonini beradi.

M.A.Panfilovning «Kaktus» metodikasi bolaning emotsional holatini, unda mavjud agressivlik darajasini, yo'nalganligi va intensivligini aniqlashga mo'ljallangan. Mazkur metodikada 12 ta mezon bo'lib, ulardan 6 tasi (1-6 mezonlar) salbiy emotsional holatlarni, qolgan 6 tasi (7-12 mezonlar) ijobiy emotsional holatlarni diagnostika qilishga mo'ljallangan.

Baholashning yuqori darajada ko'tarilganligini bolalar to'liq anglab etmaganligi bilan izohlash mumkin. Maktabgacha yoshdagi baholashning ushbu o'ziga xos tomoni, xuddi emotsiya singari, ularda o'zini ijobiy baholashga ko'maklashadi va o'zini salbiy baholashga yo'l qo'ymaydi. Ba'zan, ular o'z kamchiliklarini yashirish maqsadida turli ayyorlik usullarini o'ylab topish holatlari ham kuzatiladi. Mazkur turdagi bolalarning o'quv faoliyatida nisbatan past darajada ekanligi aniqlandi, bu esa ularda etarli darajada bo'lmagan reflektiv, obyektiv, tashqi ifodalangan muvaffaqiyatlarga bog'liq o'ziga nisbatan ishonchni hosil qilishi kuzatildi.

Ular o'zini-o'zi baholashga asos sifatida emotsional ehtiyojlar sohasiga murojaat qilishadi, yuqori darajadagi o'zini-o'zi baholash darajasini saqlab qolish uchun omadsizliklarni, o'zlarini, o'z hatti-harakatlarini inkor etishlari ham mumkin. Bu bolalar ko'p hollarda avtomatik tarzda o'z

imkoniyatlarini, qobiliyatlarini mavjud vaziyatda tahlil qilmasdan o'zini-o'zi baholashi kuzatildi, bu esa ularning o'z imkoniyatlarini hali to'liq bilmasligi natijasida kelib chiqqanligi aniqlandi (1-jadvalga qarang).

1-jadval

M.A.Panfilovning «Kaktus» metodikasi orqali olingan dastlabki natijalar tahlili (n=102)

№	Mezonlar	Qizlar n – 52	O'g'illar n – 50	Jami	%
n – 102					
1.	Agressiya	29	30	59	57,8
2.	Impul'sivlik	30	41	71	69,6
3.	Egotsentrizm	31	42	73	71,5
4.	Ishonchsizlik, bog'liqlik	28	26	54	52,9
5.	Xavotirlanish	38	35	73	71,5
6.	Introvertlashganlik	36	30	66	64,7
Jami: salbiy (past) natija					64,6
1.	Ekstravertlashganlik	17	20	37	36,2
2.	Ehtiyotkorlik	18	19	37	36,2
3.	Optimizm	19	16	35	34,3
4.	Latofatlilik (did)	20	19	39	38,2
5.	Namoyishkorlik, ochiqlik	15	16	31	30,3
6.	Uyni himoya qilishga intilish	17	21	38	37,2
Jami: ijobiy (yuqori) natija					35,4

«Kaktus» metodikasi asosidagi eksperimental tadqiqot natijalariga ko'ra bolalarda emotsional rivojlanish darajasi ancha past bo'lib, umumiy ijobiy ko'rsatkichlar o'rtacha 35,4 foizni tashkil etdi. Salbiy (past) ko'rsatkichlar o'rtacha 64,6 foiz: eng yuqori ko'rsatkich «xavotirlanish» va «egotsentrizm» mezonlari (71,5%) bo'yicha, eng past ko'rsatkich «ishonchsizlik, bog'liqlik» mezonini bo'yicha 52,9% ni ko'rsatdi.

Eksperimentda 71,5% respondentlar «egotsentrizm» mezoniga xos xarakter va o'zini tutish xossalarini belgilashdi va ularning me'yordan yuqori darajadagi o'zini-o'zi baholash xususiyatiga ega ekanligidan dalolat beradi. Bu mazkur bolalar faoliyatida o'ziga, o'zining intellektual va ijodiy imkoniyatlariga nisbatan ishonch hissi ma'lum darajada pastligidan darak bermoqda.

Eksperiment natijalariga asosan, maktabgacha yoshdagi bolalarda o'zi va boshqalarning hissiy holati borasidagi tasavvurlarning mavjudligi ancha past darajada ekanligi aniqlandi. Shundan, bolalar orasidagi ayrim bir-birini tushunmaslik, bir-biriga ko'maklashish hissining nisbatan pastligi kabi negativ hatti-harakatlar namoyon etilishi holatlari kuzatilishini misol qilib keltirishimiz mumkin.

Eksperimental mashg'ulotlar yakunida maktabgacha yoshdagi bolalar hissiy holatining rivojlanish darajasi o'rganildi va quyidagi natijalar qayd etildi (2-jadvalga qarang).

2-jadval

M.A.Panfilovning «Kaktus» metodikasi bo'yicha tajriba va nazorat guruhlaridan olingan qiyosiy statistik tahlil natijalari (n=102)

№	Omillar	Tajriba guruhi			Nazorat guruhi			Farqlanishlar	
		n ₁ =50			n ₂ =52			t	P
		M1	M2	S	M1	M2	S		
1	Agressiya	19,7	14,7	5,9	18,7	17,1	4,6	5,3	0,005
2	Bog'liqlik, ishonchsizlik	19	15	8,9	17	16	7,5	4,1	0,006
3	Optimizm	23,3	29,1	9,0	20,6	21,4	8,1	7,4	0,004
4	Xavotir	19,7	11,1	2,3	18,1	16,9	2,6	8,1	0,000
5	Yolg'izlikka intilish	13	8	2	14	112	1,9	5,1	0,005

Ishlab chiqilgan trening dasturi asosida rejali ishlar amalga oshirilganidan so'ng 1-jadvalda qayd etilgan natijalarga ko'ra, salbiy emotsional ko'rsatkichlari yuqoridan pastga, ijobiy hissiy holat ko'rsatkichlari esa pastdan yuqori ko'rsatkichga o'zgarishini kuzatildi. Umuman, dastlabki bosqichda amalga oshirilgan aniqlovchi eksperiment natijalariga ko'ra, maktabgacha yoshdagi bolalarning aksariyat qismi (62,4%) ijtimoiy-hissiy rivojlanishning past darajasini ko'rsatganligi (ijobiy ko'rsatkichlar faqatgina - 37,6% bo'ldi, xolos) bu muammoning dolzarbligini yana bir bor ifodaladi.

Bolalarni ijtimoiy-hissiy rivojlantirish bo'yicha mavjud holatni eksperimental o'rganish yakunida asosiy e'tibor qaratish zarur bo'lgan barcha metodik jihatlar aniqlashtirishga erishildi va xulosa o'rnida ushbu jihatlar sanab otiladi. Bular:

- bolalarni ijtimoiy-hissiy rivojlantirish bo'yicha mavjud dastur va metodik materiallar hozirgi kunda yanada takomillashtirishni taqozo etadi;
- uyda va maktabgacha ta'lim tashkilotlarida amalga oshiradigan barcha faoliyatlarida bolalar ko'pincha o'zlarining quvonch, ma'yuslik, hayrat, aybdorlik kabi emotsiyalarini to'g'ri ko'rsata olmaydi, shu bilan bir qatorda, boshqa bolalarning emotsiyalarini ham to'g'ri baholashda qiynalishadi. Bu esa ko'p hollarda bolalarning tengdoshlari va kattalar bilan muloqotga kirishib, munosabat o'rnatishlarini to'g'ri tashkil eta olmasliklariga sabab bo'layotir;
- maktabgacha yoshdagi bolalarda barcha faoliyatlar asosan o'yin orqali amalga oshirilishini nazarda tutganda, rolli va syujetli o'yinlar ijtimoiy-hissiy rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishi mumkin;
- hozirgi kunda bolalarning televizor, kompyuter, internet va mobil aloqa vositalari olamiga qiziqib kirishib ketishi natijasida kattalar va tengdoshlari bilan nisbatan oz munosabatda bo'lishi kuzatilmoqda. Bu esa bolalarning boshqalar hissiy holatiga nisbatan past darajada, befarq munosabat bildirishi holatlariga olib kelmoqda;
- ota-onalar farzandlariga ko'proq vaqt ajratishlari lozim, chunki, ilk bolalik davrida ijtimoiy hayotga olib kirishda oilaning ta'siri beqiyos, bola o'ziga nisbatan mehrni va taassurotlar rang-barangligini to'liq his etishiga intilishi zarur;
- kuylangan yoki tinglangan qo'shiq, o'qib berilgan ertak, she'r va hikoyalar asosida bolalar bilan birgalikda faol muloqotga kirishga qaratilgan instsenirovkalar yaratish ijobiy ahamiyatga ega;
- maktabgacha ta'lim tashkiloti bolalarini ijtimoiy-hissiy rivojlantirishni yanada takomillashtirish maqsadida ishlab chiqilgan dastur asosida pedagogik ishni tashkil etish ijobiy natijalarga erishishda muhim omil bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сергиенко Е.А. Социально-эмоциональное развитие детей. Теоретические основы / Е.А.Сергиенко, Т.Д.Марцинковская, Е.И.Изотова и др. — М.: Дрофа, 2019. - 248 с. ISBN 978-5-358-23199-3.
2. Данилина Т.А., Зедгенидзе В.Я., Степина Н.М. В мире детских эмоций: пособие для практических работников ДОУ.М.: Айри, 2016. - 160 с.
3. Урунтаева Г.А. Дошкольная психология: Учеб. пособие для студ. сред. спец. учеб. заведений. — 4-е изд. — М.: Академия, 1999. — 873 с.
4. Аккозина Н.М. Интерактивный метод - интерактивный тренажер "Радуга эмоций". Электрон манзил: <http://pedsovet.su/load/316-1-038809> (Мурожаат қилиш вақти: 25.05.2017).
5. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: Учеб. пособие: В 2 кн. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. - Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. - 384 с.